

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

ЧАС ОБІГУ РИМСЬКОЇ МОНЕТИ В АНТСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Найбільш інтенсивний приплив римської монети на антські землі припадає на II ст. н. е., що відзначено багатьма дослідниками, які вивчали розповсюдження римських монет на території УРСР.

Д. Я. Самоквасов висвітлював цей факт, будуючи свою концепцію східнослов'янського етногенезу¹.

В. О. Данилевич, відзначивши, що на території Київщини йому відомо 25 скарбів з монетами II ст., значно менше (5) скарбів III—IV ст. ст. і не відомо жодного скарбу V ст., пояснював зменшення числа скарбів „складним становищем імперії по смерті Коммода“². В. І. Гошкевич називав період від III до XIII ст. н. е. „періодом безгрошів'я“³.

До подібних висновків приходили і інші дослідники.

Сьогодні можемо проілюструвати це явище більш докладними цифрами. Так, на території УРСР зареєстровано тільки 25 знахідок часів до Нерона. Тимчасом монети часів від Нерона до Септимія Севера виявлені у 541 знахідці із загальної кількості 679. Монети III та IV ст. ст. н. е. визначено у 113 знахідках, більшість з яких (63) належить до території Дністровського Лівобережжя. До V ст. відноситься тільки 5 знахідок, до VI — 8, до VII — 4, до VIII — 13. Таким чином, бачимо, що починаючи від III ст. н. е. приплив монети на наші землі різко скорочується, а далі — майже зовсім припиняється.

Для більш правильного розуміння наведених даних необхідно взяти до уваги те, що дата закопування скарбів визначена найпізнішою монетою, тимчасом в складі скарбів нерідко знаходяться монети значного хронологічного діапазону. Тому більшість тих скарбів, які на підставі дати найпізнішої монети віднесені нами до числа знахідок III, IV або V ст. ст., також мали в своєму складі монети I—II ст. ст.

Деякі дослідники, як, наприклад, С. Болін⁴, відмічали цю особливість визначення дати скарбів, застосовуючи замість термінів типу „скарб часів Марка Аврелія“ обережніші терміни — „скарб з найпізнішою монетою Марка Аврелія“. Проте С. Болін вважав, що, як правило, ця остання монета все ж повинна визначати хронологію закопування

¹ Д. Я. Самоквасов, *История русского права*, т. II, Варшава, 1884, стор. 140—144; *О происхождении русских и польских Славян и причине появления кладов римских монет в землях древних Руссов и Ляхов*, Труды VIII АС, т. III, М., 1897, стор. 31—43.

² В. Данилевич, *Монетные клады Киевской губернии до I четверти XV ст.*, Труды IX АС, т. I, 1895, стор. 260—264.

³ В. И. Гошкевич, *Клады и древности Херсонской губернии*, кн. I, Херсон, 1903.

⁴ S. Bolin, *Fynden av romerska mynt i det fria Germanien*, Lund, 1926.

скарбу, бо якби скарб зарили значно пізніше від дати його найлізнішої монети, то до складу скарбу неодмінно ввійшли б і пізніші монети. Але приплив римських монет на наші землі і процес утворення скарбів — зовсім різні явища, які не збігалися хронологічно. З прийняттям схеми Боліна та інших дослідників, які стоять на позиціях формальної типології, виходило б, що римські монети потрапляли на нашу територію лише для того, щоб бути заритими в землю у складі скарбів, а припинення притоку римських монет означало б повне зникнення їх з обігу на цих територіях. Власне, такий зміст і має термін „період безгрошів'я“, запропонований В. І. Гошкевичем. Однак при більш глибокому розгляді справа виявляється не такою простою.

Намагаючись пояснити всі історичні явища з точки зору соціально-економічного розвитку суспільства, ми не можемо, звичайно, задовольнитися формальною хронологічною схемою, яка не ураховує закономірностей, що лежать в основі розвитку суспільства, в даному випадку древньослов'янського. Саме тому цілком природно поставити питання про роль римських монет в економіці древньослов'янського суспільства. Римська монета використовувалась не тільки для зовнішньоторговельних відносин наших предків з римською імперією, але, безперечно, мала в антському середовищі внутрішній обіг, будучи засобом внутрішнього товарного обороту¹. Скарби римських монет в їхньому археологічному вигляді відбивають процес утворення скарбів, як його розумів К. Маркс, тобто накопичення багатств в руках окремих осіб, — процес, який залежав від розвитку товарного виробництва в антському суспільстві.

Таке розуміння значення знахідок римських монет вимагає від нас і відповідного підходу до розгляду питання, яке є темою даної статті, а саме, питання про період обігу римської монети у античності. Питання це має велике значення для розуміння історичного розвитку древньослов'янського суспільства. Крім того, розв'язання цього питання відіграє важливу роль при датуванні пам'яток, оскільки римські монети, знайдені в пам'ятках культури полів поховань, вважаються надійним критерієм для їх датування.

На наших землях знайдено дуже мало римських монет, зокрема республіканських, що відносяться до початку н. е. До того ж зустрічаються вони здебільшого окремими одиничними екземплярами або входять до складу скарбів, які мають у собі більш пізні монети².

Вважати це явище за випадкове немає жодних підстав. Той факт, що греки мали з Скіфією досить інтенсивні економічні відносини, відомий з письмових джерел і на підставі археологічних фактів — великої кількості імпортованих речей, які мають грецьке чи принаймні колоніальне походження. Імпорт цей складався майже виключно з речей, які мали для древнього населення УРСР безпосередньо споживну вартість. Цікаво, що і ті рідкі монети грецького або колоніального карбування, які відомі на скіфських землях, часто виступають у вигляді речей, пристосованих для вжитку не як грошові знаки, а як прикраси (геми до пернів тощо), як це бачимо на прикладі знахідки з Рижанівського кургана.

Отже, торгівля у той час мала, безперечно, характер звичайного обміну.

¹ Думки про це, між іншим, висловлювалися деякими буржуазними дослідниками, зокрема польськими, див.: W. Antoniewicz, *Archeologia Polski*, Warszawa, 1926, стор. 163; L. Kozłowski, *Zarys pradziejów Polski południowo-wschodniej*, Lwów, 1939, стор. 93—94 та ін.

² Виняток становить скарб македонських монет IV—III ст. ст. до н. е., знайдений в 1895 р. у Бессарабії.

Характер торгівлі докорінно змінюється на початку н. е. Серед пам'яток цього часу (культури полів поховань) звертає на себе увагу велика кількість римських монет поряд з майже повною відсутністю речей римського чи навіть колоніального походження. Цілком природно припустити, що за хліб, який римляни вивозили з території колишньої Скіфії, вони платили монетою. Слід зауважити, що степова смуга Української РСР майже позбавлена монетних знахідок. Звідси необхідно зробити висновок про те, що в римський час поза увагою античного суспільства до певної міри залишались саме ті землі, які у скіфські часи були найтісніше зв'язані з причорноморськими колоніями. Видимо, зв'язок Риму з багатими на хліб землями відбувався не через ті торговельні шляхи, якими були зв'язані грецькі поліси із Скіфією, а через новоутворену провінцію Дакію. Це підтверджується й тим, що час карбування більшості монет, знайдених на території сучасної УРСР, відповідає періодові римського панування в Дакії. На це звертав увагу ще Д. Я. Самоквасов¹.

Правда, була висловлена і інша думка, за якою основний приплив римських монет на наші землі припадав не на часи після правління Траяна, а на трохи пізніші часи — періоду правління Марка Аврелія чи навіть Септимія Севера. Ця гіпотеза базувалася на відсутності на території УРСР скарбів, найпізнішими монетами яких були б монети, карбовані в більш ранні часи, ніж часи правління Марка Аврелія, Люція Вера, Коммода або Септимія Севера.

Звідси був зроблений законний висновок про те, що всі відомі нам скарби були закопані в землю принаймні не раніше часів правління цих імператорів. Але приплив монет і випадіння їх з обігу у вигляді скарбів являють собою пропеси по суті різні, до того ж необов'язково пов'язані один з одним. Якщо розглядати монетні скарби ранньослов'янських часів як зовнішній вираз процесу накопичення багатств в руках окремих осіб, — треба визнати, що вони не являють собою пам'яток зовнішньоісторичних подій, наприклад воєн, а свідчать про накоплення у антському суспільстві великих мас дорогоцінного металу, які перевищували його кількість, потрібну для обігу, а також про значну майнову диференціацію у цьому суспільстві.

Якщо це так, то процес випадіння монет з обігу у вигляді скарбів мав хронологічно йти за процесом максимального припливу монет, а особливе його посилення могло знаменувати і зменшення припливу. В дійсності, приплив монет на древньослов'янські території припинився десь після часів правління Септимія Севера. Закопування монет у вигляді скарбів продовжувалося ще й після цього.

Отже, не можна погодитися з твердженням, що масовий приплив римської монети на територію сучасної УРСР почався не раніше часів правління Марка Аврелія. Досить широко римські монети були розповсюджені у нас починаючи від часів Нерона. Найбільший приплив монет припадає на часи правління Траяна, Адріана і особливо Антоніна Пія та Марка Аврелія. Безпосередньо за цим приплив монет на наші землі різко скорочується, а після Септимія Севера монети вже майже не надходять². Це, як відзначалось вище, у цілому відповідає часу римського панування в Дакії. Траянові походи, розгром царства Децебала, пересування кордонів імперії на схід разом з поживавленням Дністров-

¹ Д. Я. Самоквасов, *История русского права*, т. II, Варшава, 1884; О происхождении русских и польских Славян и причине появления кладов римских монет в землях древних Руссов и Ляхов, *Труды VIII АС*, т. III, М., 1897.

² Якщо не приймати до уваги територію Дністровського Правобережжя.

ського водного шляху, безперечно, відігравали значну роль у розвитку економічних стосунків імперії з антським суспільством.

Проте перетворення Дакії на римську провінцію не було єдиною причиною широкого припливу римського срібла на нашу землю. Зрозуміло, що самі ці зовнішньоісторичні факти не могли б привести до масового припливу римської монети на антські землі, так само як тісні зв'язки скіфів із грецькими містами не привели до скільки-небудь широкого припливу грецької монети на скіфські землі.

Причини масового припливу римської монети слід шукати перш за все у внутрішньому розвитку антського суспільства.

Треба мати на увазі, що антське суспільство в цей час (II ст. н. е.) у своєму розвитку дійшло до другого суспільного поділу праці — до виділення ремесла в окрему і самостійну галузь виробництва. Безперечні докази цього процесу маємо у вигляді широкого розповсюдження гончарського круга у керамічному виробництві, а також у залишках археологічно засвідчених майстерень.

Економічне оформлення ремесла створювало необхідні умови для виникнення постійного і регулярного внутрішнього торговельного обміну. Виділення різних галузей ремесла робить необхідним появу загальної еквівалента як засобу обміну, тобто приводить до виникнення грошової торгівлі. Зовнішня грошова торгівля, наслідком якої і був приплив римської монети на слов'янські землі, можлива була лише за наявності внутрішньої грошової торгівлі. Тому можна твердити, що римська монета оберталася як грошовий знак не тільки поміж антським суспільством і імперією, але й всередині самого антського суспільства.

Отже, припинення припливу римської монети на початку III ст., викликане розгортанням загальної антиримської війни та кризою Римської імперії, не могло привести до зникнення грошового обміну у антів, оскільки причини, які обумовили це припинення, не могли знищити ані ремісничого виробництва, ані внутрішнього ринку у древніх слов'ян.

Таким чином, римські монети, які на той час вже були в руках представників антського суспільства, не могли відразу ж випасти з обігу, а, очевидно, продовжували функціонувати як гроші і далі.

Фактичні дані, які є в нашому розпорядженні, підтверджують це цілком переконливо.

Ми знаємо скарби, у складі яких були як монети I—II ст. ст., так і монети III—IV ст. ст.

Наведемо кілька прикладів.

У скарбі, знайденому коло м. Берегового, Закарпатської області, виявилися римські монети від Доміціана до Костянтина, тобто карбовані на протязі часу від 69 до 337 рр. н. е.

У скарбі, знайденому коло м. Мукачеве, були монети від Антоніна Пія до Гонорія (138—423 рр. н. е.).

Відомий золотий скарб з с. Брестова, Закарпатської області, мав золоті злитки, уривки ланцюжка та 25 римських монет, карбованих у період від Сабіни (дружини імператора Адріана) до Валента (друга чверть II ст. н. е. — 378 р. н. е.).

Скарб із м. Снятина (Станіславська область) мав у своєму складі монети від Фаустіни (дружини імператора Антоніна Пія) до Констанція II (середина II ст. н. е. — 378 р. н. е.).

Скарб із с. Заболотова (Станіславська область) мав у своєму складі монети від Фаустіни Молодшої (дружини імператора Марка Аврелія) до Валеріана (третья чверть II ст. н. е. — 375 р. н. е.).

Із скарбу, знайденого в кургані в с. Черніїві, Станіславської області, збереглося 45 монет, які охоплювали час від Августа до Валентиніана (27 р. до н. е. — 392 р. н. е.).

Скарб, знайдений у с. Дубовиці, Станіславської області, мав у своєму складі римські монети I—III ст.ст. н. е.

Скарб із с. Крилоса, Станіславської області, складався з римських монет від Веспасіана до Граціана (69—383 рр. н. е.).

Скарб із с. Борочиче, Волинської області, включав до свого складу 1362 монети, з яких були визначені 376, карбовані за часів правління Тіта, Нерви, Траяна, Адріана, Антоніна Пія, Марка Аврелія, Люція Вера, Коммода, Септимія Севера, Люцілли, Криспіни, Фаустіни (79—211 рр. н. е.), але тут була також одна монета-медальйон імператора Іовіана (363—364 рр. н. е.). Крім того, скарб містився в посудинах, з яких одна виготовлена коло 400 р. н. е.

До скарбу із с. Широкої Поляни, Чернівецької області, входило 28 римських монет часу від Юлія Цезаря до Констанція II (49 р. до н. е. — 361 р. н. е.).

Скарб із с. Пустоварівки, Київської області, мав 386 римських монет часів правління Антоніна Пія, Марка Аврелія, Фаустіни (II ст. н. е.), а також одну монету Констанція II (337—361 рр.), використану як гема до персня.

У с. Талалаївці, Чернігівської області, був розкопаний курган, в якому серед людських кісток знайдено чотири монети, карбовані за часів Антоніна Пія, Марка Аврелія, Фаустіни (138—180 рр. н. е.) та Авреліана (270—275 рр. н. е.) і т. д.

У зв'язку з наведеними прикладами певний інтерес, очевидно, матиме і поховання 160 Черняхівського могильника, де, як відомо, були знайдені дві монети: одна Фаустіни Молодшої (161—180 рр. н. е.) і друга — місцеве наслідування ауреусу Гордіана III (238—244 рр. н. е.); отже, і тут монета II ст. н. е. виявлена в похованні щонайменше другої половини III, а зважаючи на характер речового інвентаря, — найімовірніше першої половини IV ст. н. е.

Подібне становище, очевидно, маємо і у випадку з відомим Ніжинським скарбом, що, незважаючи на наявність найпізнішої з монет — монети II ст. н. е. (Пертінакса, 193 р. н. е.), мав у своєму складі фібули значно пізнішого типу, які звичайно датуються у нас IV ст. н. е.¹

Таким чином, наведені приклади (далеко не вичерпні) переконують нас, що римські монети, карбовані у II ст. н. е. і навіть у пізніші часи, мали обіг не тільки у III та IV ст.ст., а, як свідчить скарб, знайдений коло м. Мукачеве, навіть і в V ст. н. е.

Кількісне співвідношення монет різного часу карбування у Борочичькому та Пустоварівському скарбах, а також склад Ніжинського скарбу переконують нас в тому, що у IV ст. н. е. в обігу знаходилась ще надзвичайно велика кількість ранніх монет: на одну монету IV ст. у Борочичькому скарбі приходилося щонайменше 376 монет I—II ст.ст., а у Пустоварівському — 386 монет II ст. н. е. Ці цифри є досить показовими. Взагалі нам не відомо жодного скарбу, в якому б монет III—IV ст.ст. н. е. було більше, ніж монет II ст. Велика кількість римських монет відносно раннього часу, яка ще знаходилась в обігові у IV ст. н. е., зникнути відразу не могла, отже, знахідка коло м. Мукачеве не є чимсь винятковим. Очевидно, монети II ст. н. е. зберігали свою вартість не тільки в IV, а й у V ст.

¹ Навряд чи слід на підставі монетної частини скарбу вважати фібули цього типу більш ранніми, як це робив, наприклад, М. Макаренко (див. Макаренко, Ніжинська фібула, Ювілейний збірник, т. I, К., 1928, стор. 31—43).

Монети V—VI ст. ст. н. е. на наших землях трапляються надзвичайно рідко. Скарбів, в яких були б монети II ст. разом з монетами VI ст., не траплялось, проте це не суперечить тому, що римський динарій був у обігу ще й у VI ст. Таке припущення цілком законне, коли зважити, що на захід від нашої території римські монети утримуються в обігу аж до X ст., як про це свідчать численні факти.

Дуже інтересно і те, що ще у VII, VIII та IX ст. ст. римський динарій у Західній Європі правив за зразок для місцевого монетного карбування.

Східнослов'янські землі, безсумнівно, не становили в цьому відношенні якогось винятку.

З наведених міркувань можна зробити висновок про дуже значну роль римської монети як знаряддя торгівлі в антському суспільстві не тільки протягом короткого часу безпосередніх стосунків з імперією, а й значно пізніше, коли Римська імперія як історична сила вже не існувала.

Звідси випливає ще один важливий висновок — про неможливість ігнорування економічного значення древньослов'янського суспільства, як контрагента у торговельних і, взагалі, економічних відносинах з Римом. Досі історія цих відносин розглядалась у більшості випадків лише з погляду економічної діяльності римлян.

Фактичні дані вимагають від нас іншого підходу. Економічні відносини з Римом були обумовлені не тільки станом економіки самої імперії, а й не в меншій, а може і в більшій мірі господарським розвитком древньослов'янського суспільства.

Крім того, не слід забувати, що римські монети нерідко вважаються в археології надто надійним критерієм для датування. Хронологічні схеми Тишлера, Блюме та ін., розроблені навіть по частинах століть, ґрунтуються в значній мірі на знахідках в археологічних комплексах римських монет.

Як ми бачили, римська монета II ст., і навіть більш рання, утримувалась в обігу у місцевому суспільстві дуже довго і нерідко зустрічається в складі скарбів III—IV—V ст. ст., а на заході — ще пізніше. Отже, про надійність датування археологічних комплексів за допомогою самих тільки римських монет не може бути й мови. Навпаки, сама римська монета (в розумінні археологічної знахідки) іноді вимагає датування за допомогою якогось іншого критерію. Приклад Ніжинського скарбу не слід забувати в аналогічних випадках.

Між іншим, хронологічне визначення культури полів поховань у рамках тільки до IV—V ст. ст. н. е. в значній мірі базувалося на знахідках саме римських монет.

Однак те, що в пам'ятках культури полів поховань монети VI—VII ст. ст. досі не виявлені, можливо, є наслідком не стільки реальної дати існування культури, скільки загальної відсутності монет цього часу на наших землях. Отже, справа датування цілого культурного вияву, яким є так звана культура полів поховань, вимагає більш обережного підходу.

Не всяка знахідка, не всякий археологічний комплекс, до складу якого входить римська монета II ст. н. е., реально датується саме II ст.

І далі, в найдавнішій історії східних слов'ян ніколи не існувало „періоду безгрошів'я“, починаючи від самого виділення ремесла у самостійну галузь господарства. Розглядати проблему знахідок римських монет на території східних слов'ян можливо лише при урахуванні господарського розвитку самого східнослов'янського суспільства.

М. Ю. БРАЙЧЕВСКИЙ

ВРЕМЯ ОБРАЩЕНИЯ РИМСКОЙ МОНЕТЫ В АНТСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Резюме

Исследователи давно обращали внимание на то, что максимальный приток римской монеты на территорию нынешней УССР относится ко II в. н. э. Монеты, относящиеся ко времени до правления Нерона, у нас очень редки; с другой стороны, монеты, отчеканенные после Септимия Севера, также почти совершенно отсутствуют (исключение представляет территория Днестровского Правобережья). Находки монет III в. единичны, а начиная с IV в. приток монет почти прекращается, и период IV—IX вв. н. э. некоторые исследователи называют для территории Северного Причерноморья „периодом безденежья“. Таким образом, время максимального притока римских монет на территорию УССР в основном совпадает с периодом Дакийских войн и господства римлян в Дакии.

Однако неправильно было бы оценивать хронологию находок римских монет на территории УССР исходя только из внешнеполитических условий того времени. Римская монета обращалась в антском обществе в качестве денежного знака, и образование кладов римских монет отражает собой процесс накопления сокровищ. Хронология зарывания кладов в землю поэтому необязательно должна соответствовать хронологии проникновения монет на антскую территорию.

Ввиду этого прекращение притока римской монеты на территорию современной УССР в начале III в. не означает, что тем самым прекратилось и обращение римской монеты у антов. Напротив, как указывают многочисленные находки, римские монеты II и даже I вв. н. э. сохраняли свое значение и продолжали обращаться у антов еще в IV—V вв. н. э., а весьма вероятно — и еще позже.

Отсюда следует, между прочим, вывод о некоторой условности значения находок римских монет в качестве датирующего фактора.
